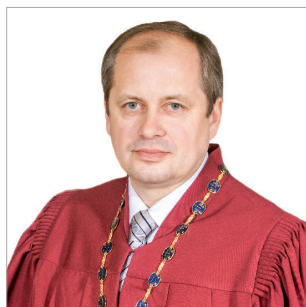

ЗАГАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СТАДІЙ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Я. М. Романюк
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України,
Голова Верховного Суду України

Відшукування цивільно-правової норми судом, яка має бути застосована до конкретних фактичних обставин справи, є ключовим завданням судового розгляду справи, на підставі якої суд встановить дійсний характер спірних відносин та надалі зможе ухвалити законне, обґрунтоване і справедливе рішення суду.

Проблеми стадій правозастосування періодично отримували увагу з боку як вітчизняних, так і зарубіжних вчених правників, зокрема: С. С. Алексєєва, М. І. Коцюбри, А. М. Колодія, В. В. Лазарева, М. І. Матузова, М. Н. Марченка, П. О. Недбайла, П. М. Рабіновича, Л. С. Явича та багатьох інших правознавців. В Україні на монографічному рівні галузевої, у тому числі цивілістичної та цивільно-процесуальної спрямованості, проблемам правозастосування присвятили наукову увагу Н. С. Кузнєцова, І. В. Спасибо-Фатєєва, Л. В. Яроцький, Е. О. Мі-

чурин, О. С. Погрібний, І. В. Жилінкова, С. С. Бичкова, А. В. Каструба, С. В. Шевчук та ряд інших вчених правників.

Водночас питання власне стадій правозастосування у цивільному процесі перебувало, зазвичай, за межами безпосередньої наукової уваги, а розглядалося лише в рамках загальнотеоретичних та цивільно-правових засад. У цивільному процесі окремі питання стадій правозастосування були предметом наукових розвідок В. О. Комарова, В. І. Тertiшнікова, Д. Д. Луспеніка тощо. Викладене обумовлює актуальність даної наукової статті та визначає її мету: розкрити зміст і специфіку стадії правозастосування в цивільному процесі.

Отже, важливою стадією правозастосування в цивільному процесі є встановлення цивільно-правової норми та її аналіз. Слід акцентувати увагу, що в цивільному процесі застосовуються не тільки цивільні норми, а й норми суміжних галу-

зей права, порушення яких учасниками відносин має наслідком розгляд справ в порядку цивільного судочинства.

На цій стадії з'ясовується, аналізується та встановлюється нормативна основа судового рішення, а саме відшукуються норми, які стосуються конкретних юридично значимих фактів. Суд повинен встановити автентичність норми, для чого звертається до офіційних джерел права, а не до проектів актів, ні до інших джерел, зокрема, доктринальних наукових публікацій.

У свою чергу, надбання доктрини є вельми важливим для формування саме єдності застосування норм цивільного права. Однак суд під час відшукування норми може лише додатково спиратися на дослідження правової природи тих чи інших цивільних відносин вченими-правниками, виходячи при цьому саме з офіційного тексту. Суд обов'язково має визначити чинність цивільно-правової

норми, яка має бути застосована у конкретній справі, встановити факт того, що вона не скасована, не змінена і не доповнена. В іншому випадку суд повинен врахувати ці зміни і доповнення та, залежно від таких змін, відкинути цю норму та відшукувати іншу.

Отже, на цій стадії відбувається юридична кваліфікація справи, під якою слід розуміти оцінку фактів на основі норм права. Вона полягає в зіставленні ознак реального факту з ознакою юридичного факту, окресленого нормою права, і встановлення їх відповідності або невідповідності [13, с. 171].

Наприклад, частиною третьою ст. 216 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) закріплено правило, що «правові наслідки, передбачені частинами першою та другою цієї статті, застосовуються, якщо законом не встановлені особливі умови їх застосування або особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів». Таке положення за своєю природою є спеціальною відсылною нормою, яка скеровує правозастосувача до загальної норми – чч. 1 та 2 цієї ж статті.

Отже, для того, щоб встановити істинну норму, якою мали керуватися сторони судової справи, суд має проаналізувати також чч. 1, 2 ст. 216 ЦК України.

Таким чином, із цього положення ч. 3 ст. 216 ЦК України випливає, що в чч. 1 («недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема, тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування») та 2 («якщо у зв'яз-

ку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною») ст. 216 ЦК України встановлюються загальні правові норми.

Вони підлягають застосуванню, якщо законом не встановлені спеціальні правові норми, які можуть передбачати: 1) особливі (інші) правові наслідки окремих видів недійсних правочинів, тобто особливі (спеціальні) диспозиції відповідних правових норм; 2) особливі умови застосування правових наслідків, передбачених чч. 1, 2 ст. 216 ЦК України, тобто особливості гіпотез відповідних правових норм. У частині 3 ст. 216 ЦК України немає тільки зазначення на те, що чч. 1 та 2 цієї статті не застосовуються і тоді, коли законом одночасно встановлюються і особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів, і особливі умови їх застосування.

Отже, спеціальна правова норма може встановлювати: 1) спеціальну диспозицію; 2) особливу умову (особливі умови), за якої діє диспозиція, встановлена загальною нормою; 3) особливу диспозицію, яка перебуває у колізійному зв'язку з диспозицією загальної норми і яка діє за наявності особливої умови [12, с. 201].

Окрім встановлення пріоритету спеціальної чи загальної норми, якою врегульовується характер спірних відносин, що виникли на підставі юридичних фактів, необхідно виключити можливість прогалин у регулюванні колізійних норм.

Проблема прогалин у цивільному законодавстві притаманна будь-якій правовій системі і має самостійне, важливе значення як для законодавчих, так і для правозастосовних органів. Від її вирішення значною мірою залежить режим законності і стан правопорядку в суспільстві. У даному контексті справедливою виглядає

думка про те, що в розвиненій системі права «досить повно і детально регламентує відповідні суспільні відносини, не доводиться говорити про широке застосування інституту аналогії» [7, с. 36].

Однак унаслідок найрізноманітнішого спектра суспільних відносин, високу ймовірність виникнення нових життєвих ситуацій, ще не охоплених правовим впливом, прогалини (передусім у цивільному праві, зважаючи на широку диспозитивність дій учасників цивільних відносин) в праві будуть існувати завжди, вимагаючи свого вирішення. Перш за все, з'ясуємо зміст власне поняття прогалини.

Розмірковуючи над поняттям «прогалина у праві», слід звернутися до загальноприйнятого в науці визначення, під яким прогалина у праві розуміється як прогалина у сфері фактичного правового регулювання, прогалина у системі чинного права в межах сфери суспільних відносин, врегульованих існуючими законодавчими та іншими нормативними актами. Прогалина має місце тоді, коли можна з очевидністю констатувати, що певне питання входить до сфери правового регулювання, має вирішуватися юридичними засобами, але конкретне його вирішення або у певній частині не передбачено або не закріплено [5, с. 38].

Своє визначення пробілу пропонує П. О. Недбайло, відповідно до точки зору якого «прогалина в праві – це пробіл у змісті чинного права щодо фактів суспільного життя, які перебувають у сфері правового регулювання» [11, с. 456].

Прогалина у цивільному законодавстві/праві може бути обумовлена різними об'єктивними і суб'єктивними обставинами, зокрема: 1) неповним або текстуально неточним викладом змісту правової норми; 2) недоліками законотворчої техніки; 3) новизною і динамічністю самих регульованих правових відносин; 4) недо-

статнім урахуванням наявних умов соціально-економічного розвитку суспільства.

Виявлення прогалини в праві не звільняє правозастосувальний орган від необхідності вирішення конкретної справи і винесення по ньому відповідного акта застосування. Тим самим здійснюється подолання прогалин шляхом їх заповнення законотворчим органом, яким в Україні є Верховна Рада України, чи іншого правотворчого, якщо йдеться про прогалини у підзаконно-нормативній сфері. Однак таку діяльність здійснює і суд, встановлюючи норму або їх сукупність при розгляді справи.

Тобто за відсутності належної цивільно-правової норми правозастосувальний орган встановлює факт прогалини у законодавстві (рідше – у праві). Водночас такий факт має бути встановлено лише після дослідження усіх аспектів цивільної справи і відмежування інших явищ, які собою можуть усунути прогалину. Йдеться, зокрема, про наявність колізій між спеціальною та загальною цивільно-правовою нормою, субсидіарного застосування цивільно-правових норм, який повинен стати достовірним знанням тільки після дослідження всіх ознак, що відмежують пробіл від інших явищ [9, с. 33].

Так, для встановлення факту прогалини у праві необхідна констатація, передусім, юридичної природи характеру спірних відносин, зокрема, правозастосувальний орган має констатувати, що спірні відносини охороняються правом, тобто входять в сферу правового регулювання. По-друге, головним є встановлення факту нерегульованості в законі суспільних відносин і того, що аналогія має бути поширена на сферу, окреслену законодавцем в конкретних нормах. По-третє, суд має встановити відсутність конкретної правової норми, яка регулює ці відносини, є прогалиною в праві [9, с. 33-34].

Далі суд має встановити правильний і максимально доцільний у даному конкретному випадку правовий засіб подолання прогалини, враховуючи принцип правової визначеності, тобто ясності, точності і передбачуваності правової норми, яку, по суті, сформує правозастосувальний орган із декількох норм, які містять принципи та власне правило поведінки.

Таким способом може бути, зокрема, субсидіарне застосування цивільно-правових норм, або формування у судовому рішенні висновку від протилежного, відштовхуючись від норми, яка регулює аналогічні відносини.

Наприклад, якщо до відносин, що виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових та сімейних відносин субсидіарно застосовуються положення ст. 9 ЦК України та, у відповідній частині, застосовується і ст. 8 ЦК України, що допускає застосування за аналогією як законодавчих, так і підзаконних актів.

Також застосування за аналогією підзаконних актів не спростовується доводами про те, що підзаконні акти повинні також застосовуватись за аналогією, оскільки у вирішенні справи не може бути відмовлено з мотивів відсутності, нечіткості, суперечливості законодавства (ч. 8 ст. 8 ЦПК України, ст. 8 КАС України; ч. 6 ст. 4 ГПК України), а принцип верховенства права не допускає правової невизначеності.

Передбачивши у відповідних випадках (за винятком сфери дії ЦК України) можливість застосування за аналогією тільки закону (а не підзаконних актів), законодавець дав правозастосувальним органам інструмент подолання правової невизначеності, що виникає внаслідок нерегульованості відповідних відносин та неможливості застосування закону за аналогією. Таким інструментом є аналогія права [12, с. 695].

Наступною стадією є стадія тлумачення цивільно-правової норми, у якій встановлюється її дійсний зміст та смисл шляхом використання всіх способів тлумачення, необхідних для конкретного випадку. Встановлюється, чи немає офіційного тлумачення цих норм, і враховуються результати цього тлумачення. По-третє, вирішується питання про колізію норм, про їх дію в часі, в просторі, по колу осіб, для чого звертаються до колізійних норм. Вказане питання потребує більш детального вивчення у межах подальших наукових статей.

Останньою стадією правозастосування в цивільному процесі є стадія ухвалення рішення, зміст якого має ґрунтуватися на його фактичних і нормативних засадах, відповідати їм та бути належним чином вмотивованим. На цій же стадії рішення знаходить письмову документальну форму у вигляді судового правозастосовочого акта: рішення, ухвали, вироку суду. У судовому рішенні повинні бути визначені права та обов'язки осіб, яким воно адресовано.

З цього приводу О. В. Кот зауважує, що судові рішення є актом держави і в такому розумінні є волевим актом. Веління держави в особі її органу – суду – має місце в будь-якому випадку, в будь-якій справі і за будь-якого характеру рішення [8, с. 64]. Вчений, посилаючись на думку Л. Н. Завадської, погоджується, що до певної міри рішення суду має властивість, схожу з властивістю норм права: воно виражає волю держави і входить до тієї самої групи офіційних актів, що й нормативно-правові акти. Як і норма права, воно є юридично обов'язковим і складає активну частинку правового регулювання [6, с. 11].

Аналізуючи правову природу рішень арбітражних судів, П. В. Логінов зазначає, що рішення арбітражу є актом застосування законодавства до спірних право-

відносин, актом підтвердження їх наявності чи відсутності. Проте, зазначає далі автор, рішення арбітражу не слід розглядати як джерело права. Воно відрізняється від нормативного акта тим, що є не нормою права для конкретного випадку, а актом конкретного застосування норми права до встановлених в засіданні арбітражу юридичних фактів [10, с. 44].

Досить влучно з приводу співвідношення між правовою нормою і конкретним юридичним фактом, на нашу думку, висловився М. О. Абрамов, зазначивши, що судові рішення – це владний акт, що пов'язує правову норму з конкретним юридичним фактом і поширює дію норми на цей факт, встановлює права і обов'язки конкретних суб'єктів права [1, с. 84].

Таким чином, судові рішення є актом волевиявлення органу державної влади, яке проявляється у застосуванні норми права до конкретного правовідношення. Судове рішення як акт судової влади – це правозастосовний акт, оформлений у вигляді процесуального документа, що владно підтверджує правовідносини сторін на основі встановлених у судовому засіданні фактичних обставин справи. Щоб рішення суду могло виконати функцію захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав і інтересів юридичних осіб, інтересів держави, воно повинно відповідати певним вимогам, які закладені в законі [3, с. 375].

Отже, застосування цивільно-правових норм судом – не абстрактна категорія, а обумовлена

соціально-юридичними умовами актуальна реальність, рівень і якість якої, перш за все, обумовлені станом правотворчої діяльності і власне цивільного законодавства. Якість цивільного закону – невід'ємна умова його ефективності, від якого залежить його кінцеве значення. Закон може відповідати належному рівню законодавчої техніки, але, тим не менш, викликати негативні наслідки і порушувати соціальну справедливість, гальмувати, а не забезпечувати нормальне функціонування регульованих відносин [4, с. 109].

Звичайно, законодавець не може повністю передбачити всі суспільно-правові наслідки своєї правотворчої діяльності, адже ніколи неможливо, навіть законодавцю, стовідсотково спрогнозувати динаміку суспільного життя та, виходячи із різноманітної юридичної дійсності, реакцію суспільства, людей та інших колективних утворень щодо прийнятого закону. Водночас це не звільняє державу від конституційного обов'язку нести відповідальність перед людиною за свою діяльність, зокрема, в частині прогнозів наслідків своїх законодавчих зусиль, які останнім часом не характеризуються концептуальною сталістю та ефективністю.

Підсумовуючи викладене, зупинимось на таких загальних висновках:

1. На стадії встановлення цивільно-правової норми та її аналізу в цивільному судочинстві відбувається юридична кваліфікація справи, під якою слід розуміти оцінку фактів на основі

норм права. У цей час з'ясовується, аналізується та встановлюється нормативна основа судового рішення, а саме відшукуються норми, які стосуються конкретних юридично значимих фактів шляхом встановлення автентичності такої норми.

2. Прогалина у цивільному законодавстві/праві може бути обумовлена різними об'єктивними і суб'єктивними обставинами, зокрема: 1) неповним або текстурально неточним викладом змісту правової норми; 2) недоліками законотворчої техніки; 3) новизною і динамічністю самих регульованих правових відносин; 4) недостатнім врахуванням наявних умов соціально-економічного розвитку суспільства.

3. Виявлення прогалини в праві не звільняє правозастосувальний орган від необхідності вирішення конкретної справи і винесення по ньому відповідного акта застосування, що, по суті, є подоланням прогалин судом шляхом відшукування норми або їх сукупності при розгляді справи.

4. Суд має відшукати правильний і максимально доцільний у конкретному випадку правовий засіб подолання прогалини, з урахуванням принципу правової визначеності, по суті, сформувавши цивільно-правову норму із декількох норм, які містять принципи та власне правило поведінки. Таким способом може бути, зокрема, субсидіарне застосування цивільно-правових норм, або формування у судовому рішенні висновку від протилежного, відштовхуючись від норми, яка регулює аналогічні відносини. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамов Н. А. Хозяйственное процессуальное право Украины : учеб. пособ. (курс лекций) / Н. А. Абрамов. – Х. : Одиссей, 2002. – 253 с.
2. Байниязов Р. С. Правосознание: психологические аспекты // Правоведение. – 1998. – №3. – С.16.
3. Балюк М. І., Лупсеник Д. Д. Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарії, рекомендації, пропозиції. Серія «Судова практика». – Х. : Харків юридичний, 2008. – 708 с.
4. Воронкова И. В. О повышении качества советских законов // Вопросы теории государства и права. – Саратов, 1991. – Вып. 9. – С.109.
5. Забигайло В. К. Проблема «пробелов в праве» (критика буржуазной теории). – К. : Наукова думка, 1974. – С. 38.
6. Завадская Л. Н. Реализация судебных решений : теоретические аспекты / Л. Н. Завадская. – М. : Наука, 1982. – 142 с.
7. Калмыков Ю. Х. Современные тенденции развития правоприменительной практики по гражданским делам // СССР-Австрия: проблемы гражданского и семейного права. – М. : Институт государства и права АН СССР, 1983. – 190 с.
8. Кот О. В. Судові акти в господарському процесі : дис. ... канд. юрид. наук / О. В. Кот // Інститут приватного права і підприємництва НАПрН України. – К., 2011. – 213 с.
9. Леушин В. И. Особенности применения юридических норм при пробелах в советском праве // В кн. : Проблемы применения советского права: сб. ученых трудов. Вып. 22. – Свердловск, 1973. – С. 33-38.
10. Логинов П. В. Решение Государственного арбитража / П. В. Логинов. – М. : Юрид. лит., 1964.
11. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм. – М. : Госюриздат, 1960. – 511 с.
12. Новітнє вчення про тлумачення правових актів : навч. посіб. з курсу тлумачення правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфік., і канд. на посади суддів, що проходять спец. підготовку / В. Г. Ротань, І. Л. Самсін, А. Г. Ярема та ін. ; відп. ред., кер. авт. кол. В. Г. Ротань. – Х. : Право, 2013. – 752 с.
13. Рафиков Р. Р. Судебное правоприменение: теоретико-правовой анализ : дисс. ... канд. юрид. наук / Р. Р. Рафиков // Федеральное агентство по образованию Гос. образовательное учреждение высшего проф. образования «Уфимский институт (филиал) Российского государственного торгово-экономического университета». – Уфа, 2006. – 184 с.